

A paksi zsidóság és a Rosenbaum nyomda

Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezetet, midőn imaházunkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz, a hazára és ránk is árasztott kegyelemért, de az élet minden egyéb viszonyainban honfiak, csak magyarok vagyunk"

(a magyarországi és erdélyi zsidók képviselőtének kiáltványa 1848. márc. 17.)

A Balkán felé vezető Dunai út nagy forgalmú volt, s ennek mentén Földvár, Fadd és Tolna mellett Paks is kereskedő településsé fejlődött. Ezekben a községekben túlnyomórészt rácok és törökök éltek, de közéjük zsidók is betelepültek. E községek a felszabadító háború során elpusztultak és csak a XVIII. század békés évtizedeiben népesültek be újra. A kialakult települések egyik meghatározó pontja Paks lett, amely szárazföldi és vízi adottságai révén 1730-ban mezővárosi rangra emelkedett.¹

A XVIII. század végére a zsidó közösség olyan mértékű fejlődésen ment át, melynek köszönhetően képes volt kielégíteni a közösségi élet minden igényét és szükségletét. Volt világi és hitéleti vezetője, bírója és rabbija, 1788 óta II. József császár rendeletének eleget téve, iskolája s nemcsak földesuraitól, hanem a megyei hatóságoktól elismert *temetője* volt Pakson. Fizetni tudta mindazokat a személyeket – kántort, metszőt, tanítót, kórházgondnokot, kisbíró, templomi és községi szolgát, akik nélkülözhetetlenek s község keretén belül. S hogy életük meglehetősen vidám lehetett, arra utal a lakodalmi mulattató, s muzsikuskok jelenléte.²

Az első összeírás 1835-ben készült. Nyolcvan fő élt itt, az első önálló zsidó község is ekkor alakult ki. David Marcus volt a rabbi, és Moyses Jakob a tanító. A paksi zsidó közösség fejlődésével a helybeli kereskedelem már nem mutatkozott elégségesnek, ezért 1739-ben engedélyt kértek a környező falvak felkereséséhez.³ A kérvény eredményes volt, az engedélyt megkapták. 1744-ben azonban már arról panaszkodtak, hogy nem fogadják őket szívesen a környező községekben, mivel a helyi kereskedők üzletét rontják.

A század folyamán szépen fejlődött a zsidó közösség. Irataik az 1777-es nagy tűzvész során megsemmisültek, ezért 1781-ben egy privilegiális levelet kaptak a földesúrtól. Ez összefoglalja azokat a kedvezményeket, amelyeket már az előző években megszereztek.⁴

A zsidó közösség bíróját az uraság jóváhagyásával választották. A rabbi, a zsidó bíró és az esküdtek alkották az elsőfokú bíróságot a zsidók egymás elleni pereiben. (Abban az esetben, ha kereszténnyel akadt peres ügyük, a világi bíróság döntött.) A mindennapi életben az uraság a zsidóknak sok engedményt adott, annak ellenére, hogy a zsidóság zselléri jogállású volt. A XVIII. század végén alakult az első iskola, amely később többször megszűnt. A XIX. század elején, 1807-ben már 643 zsidó lakott a településen. Közülük kétszáztizenkilencen nem Magyarországon születtek: morva, cseh, lengyel, német és galíciai származásúak voltak. Pakson hagyomány volt, hogy a zsidók a közterheket pénzen megválthatták (hiszen szombaton és egyéb ünnepnapjukon nem dolgozhattak).

1840 változást hozott a paksi zsidóság történetében. Akkor kapták meg a törvényes jogot a szabad költözködéésre és kereskedésre. Így sokan elköltöztek, mert máshol jobb üzletet találtak. Ekkorra már hétszáztízven laktak Pakson. Az emancipáció kérdése a reformkorban merült fel. 1844-ben Bezerédy István sürgetően a következőket mondta: „A zsidók ruháztassanak fel azon jogokkal, amelyekkel Magyarországon más nem nemes lakos bír”. Ez 1867-ben valósult meg.

Az 1848/49-es szabadságharc idején tizennégy paksi zsidó fiú fogott fegyvert és állt be katonának. Amikor Kossuth felhívására hadat kellett állítani, és elindult az országos gyűjtés, a zsidó község 101 forint adományt adott, és további 425 forint kölcsönt folyósított. A szabad-

¹ G. Szabó Tünde: A paksi zsidóság története 1995. 5. old.

² Schweitzer József–Szilágyi Mihály: A Tolna megyei zsidók története 1867-ig. Bp., 1982.

³ Holocaust Emlékkönyv. TEDISZ 1994. 190. old.

⁴ Ugyanott 191. old.

ságharc bukása után központi rendeletre a zsidó községek megszűntek, és hitközséggé alakultak. 1853-ban a gondnok Hermann József, a pénztáros Freud Ignác, a templom és a temetkezés felügyelője Guttmann Joachim, az iskola felügyelője és pénztárnoka Krausz Ádám volt.

Amikor 1868–1869-ben a zsidó egyházban megtörtént a szakadás, a paksi közösség egyértelműen az ortodox vonulathoz csatlakozott. Joél Ungár rabbi halálakor, 1886-ban a hitközség kettévált. Egy kisebb csoport megalakította a neológ közösséget, aminek Adler Sándor lett a vezetője. Az ortodox közösség vezetőjének Ungár vejét, Szófér Zusmannt választották.

A zsidók nagy része kereskedelemről élt. A gazdagabbak szakosított üzleteket hoztak létre: a rőfös-, az élelmiszer- és egyéb üzletek különváltak. A paksiak szívesen jártak zsidó kereskedőkhöz, akik nagyon szívélyesek voltak. Kijöttek a boltjukból, és megszólították a járókelőket: jöjjön be, nagyon szép árum érkezett. Nem kellett feltétlenül vásárolni, mégis mindent megmutattak.

A paksi zsidóság az 1880–1890-es években élte fénykorát, létszámuk is ekkor volt a legnagyobb: 1362 fő, ami a lakosság 11,5 %-át jelentette. Ebben az időben alakultak és erősödtek meg azok a közösségek, amelyek részben a vallási életet erősítették, részben pedig a várossal, a községgel, a keresztényekkel való kapcsolattartást segítették elő.⁵

A deportálás története sokféleképpen él a paksiak emlékezetében. 1944. március 22-én, egy szerdai napon a főszolgabírói hivatalban az alábbi jegyzőkönyvet vették föl: „Készült Pakson, 1944. március 22-én, amikor megjelenik a Járási Főszolgabírói Hivatalban Mösöslacher SS-Obersturmführer, és a következő rendszabályoknak a zsidók tudomására való hozatalát kéri. Jelen vannak alulírottak.

1.) Zsidó egyén este 6 órától reggel 7 óráig az utcán nem tartózkodhat, amennyiben az utcán tartózkodik, a helyben állomásozó német helyőrség, igazoltatása után, vele szemben a szükségnek mutató intézkedéseket fogja foganatosítani.

2.) Minden zsidó üzlet feltűnő helyen, az üzlet bejáratán s az üzlet kirakatában sárga színű csillaggal, melynek nagysága 10x10 cm legyen megjelölendő, és ezen kívül a csillag mellett legalább 5-8 cm-es betűkkel magyar és német nyelven irandó, hogy »Zsidó üzlet« – »Juden-geschäft«.

3.) A zsidó hitközség elnökei kötelesek haladéktalanul neológ és orthodox felekezetek szerint az összes zsidókat feltüntetendő kimutatást készíteni oly módon, hogy az egyes családok, illetve abba tartozó egyének a kimutatásban elkülöníthessenek.

4.) Minden családfő du. 4 órákor köteles a hitközség elnökénél jelenteni, hogy a családjába és a felügyelete alá tartozó zsidó személyek valamennyien Pakson tartózkodnak, a családban változás nem állott be. Amennyiben ezen kötelezettségét a zsidó családfő elmulasztja, ezért fejevel felelős.

5.) A zsidó hitközség elnökei kötelesek minden nap délután 5 órákor a kimutatást a fent írt parancsnok úrnál az ipartestület székházában bemutatni, és jelenteni az esetleges változást. Abban az esetben, ha a tilalom ellenére bármely zsidó is Paks községéből eltávoznék, és ezt a hitközségek elnökei bejelenteni elmulasztották, ezért ők felelősek, s abban az esetben, ha a hitközség elnökei jelentési kötelezettségüknek eleget nem tesznek, vagy megszöknek, száz zsidó kivégzését fogja a katonai parancsnokság elrendelni.

6.) Zsidó Paks községből egyáltalán nem távozhat el, mivel Paks községben kórház van, még betegség esetén sincs a tilalom alól kivételnek helye. Semmilyen közlekedési eszközt (vasút, hajó) zsidó nem használhat.

7.) A jelenlévő főhadnagy úr szükségesnek tartja figyelmeztetni külön is – hivatkozással a magyar kormányzat által kiadott rendelkezésekre – a zsidó lakosságot, hogy a legmesszebbekig tartózkodjék a feketepiac gyakorlásától, mert tettenkapás esetén a kormány rendelkezésein felül a német haderő is külön meg fogja torolni.

8.) Minden zsidó köteles a kereskedésben lévő összes árucikkeiről leltárt lefektetni, és ezen kívül köteles a vagyoni helyzetét részletezve (ingót és ingatlant) feltüntetendő leltárt is bemutatni, melyet a községi előjárósággal láttamoztatni köteles. A községi előjáróság pedig köte-

⁵ Ugyanott 192. old.

les a legjobb tudása szerint és a valóságnak megfelelően a leltár kiigazítani, és a vagyoni helyzetet teljes valóságban feltüntetni.

9.) Jelen rendelkezések visszavonásig hatályban maradnak, mely visszavonást a német katonai parancsnokság és járási főszolgabíró együttesen eszközli.

Jelen rendelkezés kizárólag Paks község területén érvényes.”⁶

*

Paks zsidó vallású lakói a fő utcán és közvetlen mellékutcáinak elején laktak, majdnem minden házban külön üzlethelyiséget nyitva. A legnagyobb zsidó kereskedők: Fischl, Freund, Krámer, Steiner és Rosenbaum voltak.⁷ Az egyik legnevesebb paksi zsidó család a Rosenbaum volt. Nyomdát működtetett a városban.

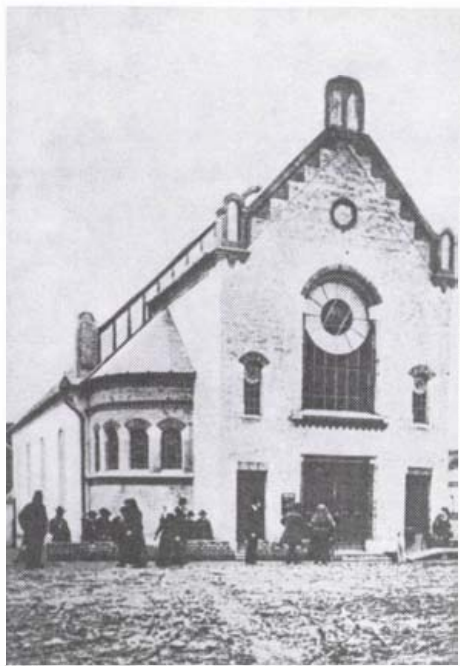
*

A Rosenbaum családról nagyon keveset tudunk. Nem, vagy csak alig maradtak ránk írásos emlékek. Egyedüli forrás csupán az emlékezet lehet; a Rosenbaum család leszármazottainak emlékei. A paksi nyomda alapítójának, Rosenbaum Ignácnak unokájával, Rosenbaum Nándorral a mai napig tartja Herczeg Ágnes, a Városi Könyvtár igazgatónője a kapcsolatot. Levelezésükből is kiderül, hogy Rosenbaum Ignác 1856-ban született, s 21 éves koráig Pozsonyban tanult. Rosenbaum Nándor 1939-ben elhagyta Magyarországot. Nyugdíjazásáig Izraelben, egy nyomdászati középiskolában tanított. Rosenbaum Vilmos 1946-ban költözött Izraelbe, s egy napilap osztályvezetője, később igazgatója lett.

A paksi nyomdavidallatok fennállásuk alatt jelentős kulturális funkciót töltek be környezetben. Bizonyos büszkeséggel is beszéltek a paksiak arról, hogy nyomdájukat a megyében az első között alapították „1873-ban Freund Gyula és Rosner Dávid paksi vállalkozók”.

A paksi nyomdának hivatalos működési engedélye még alapítása után 10 évvel sem volt. 1883-ban a pécsi ügyész hívta fel a Tolna megyei alispán figyelmét, hogy „magánúton vett értesülése van arról, hogy Pakson már régóta működik egy nyomda, amelyben többek között a Szekszárd és Vidéke hetilapot is kiadják, holott e nyomdát mindeddig az ügyészségnek nem jelentették be”. Az alispán válaszában ismertette, hogy „Pakson valóban működik egy nyomda, melynek tulajdonosa jelenleg Rosenbaum Ignác paksi lakos. Tény az is, hogy itt jelenik meg Geiger Gyula szekszárdi lakos szerkesztésében a Szekszárd és Vidéke című hetilap”. E hivatalos iratok megerősítik a paksi nyomda létezését és hírnevét, a hírlapok nyomásán kívül már alapítása óta egyik legfontosabb feladata volt a járás nyomtatványokkal, plakátokkal, kiadványokkal és egyéb sokszorosított anyaggal való ellátása. Például 1874-ben a paksi nyomda adta ki Rosner Dávid neve alatt a „Paks mezővárosi nagyközség előjáróságának évi jelentését az 1873. évi községi beligazgatás főbb mozzanatairól”. A paksi nyomda kiváló munkája révén a XIX. század végére a megye legjelentősebb ilyen jellegű intézményévé fejlődött. Itt jelent meg a legtöbb paksi nevet viselő újság: társadalmi, irodalmi és közigazgatási hetilapok.

A század végére megszorodtak a kiadványok. 1887-ben a paksi Rosenbaum nyomdában nyomták német nyelven a paksi kompszerencsétlenség első hiteles leírását. Ennek egyik ere-

A paksi zsinagóga

⁶ Ugyanott 193. old.

⁷ Kern Erika: A paksi zsidóság története 1990. 13. old.

Rosenbaumék boltja (balra)

deti példányát a Széchényi Könyvtár őrzi. Ugyancsak a Rosenbaum nyomda kiadásában látott napvilágot 1895-ben a „Paksi Telkes Birtokosság Szervezési Szabályai” című füzet is.

Mivel konkurenciája messze vidéken nem volt, meglehetősen drágán dolgozott. Egyeduralmára jellemző, hogy egy, a nyomdát kritizáló cikk miatt, a Paks és Vidéke Hírlap nyomását a 4. számtól megtagadta. A lapszerkesztőkkel már korábban is voltak nézeteltérései, főleg a nyomtatási díj és a nyomtatott anyag lektorálása miatt. Ezért a Paksi Közlöny szerint mozgalom indult egy másik nyomda felállítása érdekében, hogy mint az újság írja: „a jelenleg gyakorolt monopóliumot ellensúlyozzák”. A másik paksi nyomda azonban csak a két világháború közötti években valósult meg.

A XX. század elején, pontosabban 1901-ben már csak egy újságot nyomtak, a Paksi Hírlapot, mely akkor már az egész paksi járás közlönye volt. A XX. század elején tevékenységük a hivatalos és magán nyomtatványok nyomására és terjesztésére, a hatósági jelentések, hirdetések és egyéb közlemények sokszorosítására korlátozódott. Például 1901-ben a paksi Rosenbaum Miksa Mihály nyomdájában készült egy igen szép kiállítású, teljes vázsonkötésű könyvecske, melyet az új katolikus templom felszentelésének emlékére adtak ki.

Az első világháború után ifjabb Rosenbaum Miksa Mihály kilépett a régi nyomdából, és új, korszerű gépekkel felszerelt üzemet rendezett be Pakson. Az új üzem ismét fellendítette a nyomdaipart. A nyomtatványok és egyéb sokszorosítások mellett könyvek és tudományos munkák nyomását is elvállalták.⁸ Itt sokszorosították a pécsi Erzsébet Tudományegyetem „Specimina” sorozatában megjelent „Paks Település- és Gazdaságföldrajza” című értekezést, amit Németh Imre, paksi lakost írt.

Az 1930-as évek végén már sem a régi, sem az újabb üzem nem tudta felvenni a versenyt a fejlett nyomdatechnika segítségével dolgozó nagyüzemekkel, ezért egyre kevesebb nyomdai munkájuk akadt. Jelentősebb bevételük már csak a könyvkötészetből származott. A nyomda mellett könyv-, papír- és írószer árusítással is foglalkoztak. Üzleteik polcain megtalálhatók voltak a speciális paksi áruk, a nyomtatványok is.

⁸ Paksi Tükör 1995. 1. sz. 14. old.

A II. világháború alatt mindkét üzem komoly kárt szenvedett. A régebbi nyomda tulajdonosa a hitleri koncentrációs táborból nem tért vissza. A másik nyomdát sem újjították fel. Egy ilyen kiskapacitású nyomdát új, modern gépekkel felszerelni nem lett volna kifizetődő. 1948-ban tehát a majdnem 80 éves múltra visszatekintő híres paksi nyomdaipar végleg megszűnt.⁹

*

Lőwey Mihályné 1902-ben született. Ő Paks egyetlen, ma is élő zsidó polgára. Ugyan jó tíz esztendeje Washington környékén él az unokájával, de itthon tölti a nyarakat. A ház, amelyben ma is él, régi zsidó épület. Hatalmas, vastag kapuja fedett udvarra nyílik. A hátsó traktust 1848-ban, az utcai részt, a hagyományos háromszoba-ámbitusos polgári házat 1912-ben építették déd- és nagyszülei. A külsőre is jellegzetes zsidó építmény hűen tanúskodik arról, hogy tulajdonosai tehető emberek voltak. Lőwey Mihályné így emlékezett:

„A 30-as években nagy számban éltek itt zsidók. Volt templomunk, iskolánk, ahol a talmudisták a héber nyelvet tanulták. A templomban a kántorok énekeltek. Ők vágták a baromfit is. Pakson nagy számban vágta marhát is, de a zsidók ennek csak az első részét ették meg, a hátsó része, a tréfli, a keresztényeké volt. Mi, zsidók az állatnak csak a tiszta részét esszük meg, ez a vallás alapja. Nálunk, zsidóknál a szombat a legnagyobb ünnep.

A paksi zsidók békességben éltek, egy részük jó anyagiak között, más részük szegényen. Ez utóbbiak az akkori divat szerint vásárolók voltak. A Fő utcán – mai Dózsa György utca – végig gazdag zsidócsaládok éltek. Saját, jól menő boltjuk volt. Egymást nagyon becsültük. Reggel és este templomba mentünk és kelet felé fordulva imádkoztunk. 1936-ig nagyon jó világ volt. Minden zsidó és keresztény boldog volt, a parasztok óriási hiteleket kaptak, amiket vissza is tudtak később fizetni.

1936 után azonban sok szenvedés ért bennünket a politika miatt. Mivel zsidónak vallottuk magunkat, az itteni hatóságok is szíftották az antiszemitizmust. Az egyre szaporodó rossz hírek hallatára a fiatalság egy része kezdett kivándorolni Palesztinába. 1938–1939-ben, mikor Hitler uralomra lépett, elszabadult a pokol. Mi zsidók nagyon sokat szenvedtünk. Egyre nehezebben tudtunk megélni, s az állandó rossz hírek hallatán egyre több emberen lett úrrá a kétségbeesés.

Pakson 1944. május 5-én hozták létre a gettót, amely a mai Villany utca egészét jelentette. Lezárták alul és felül az utcát, ahonnan kijutni egyszerűen képtelenség volt. Az asszonyokat, gyermekeket és az idős embereket bezárták. A fiatalabbakat elvitték munkaszolgálatra. A gettóban nehéz körülmények között éltünk. Nem volt semmi ellátás és mint zsidókat, nem vetek bennünket emberszámba. Az itteni lakosság fásultan nézte a történeteket, de segíteni nem tudott...¹⁰

Bencze Barnabás tanár úr a levéltár porosodó aktái között egy 1944. június 13-i keltezésű névtelen levélre akadt:

„Méltóságos Alispán Úrnak, Szekszárd.

Azon tiszteletteljes kéréssel fordulok a Méltóságos Alispán Úrhoz, én mint paksi magyar keresztény lakos nem nézhetem azt a kegyetlenkedést, melyet 3 detektív visz végbe a paksi gettóban a zsidókkal, ütök-verik őket, aztán hideg vízbe mártják a kezüket, hogy ne lássék meg az ütés (...) Mély tisztelettel kérem a Méltóságos Alispán Urat, intézkedni szíveskedjék, mert a Nemzeti Szocialista Magyarországon ilyesmi nem történhetik meg, és ez nemcsak a zsidók, de mi közöttünk, magyarok között is nagy megdöbbenést keltett ilyen inkvizíció. Kérésünk elintézését mély tisztelettel kérjük – több keresztény paksi lakos.”

„Az alispán nem intézkedett. Egy héttel később a folyamodványt az irattárba süllyesztették...¹¹

„Aztán jött a deportálás” – folytatja Lőwey Mihályné. Kiürítették a gettót. Kivételek nélkül mindenkitől elvették az iratait, és a rajta lévő ékszereket, s csak egy hátizsákkal mehettünk tovább. Senki sem maradhatott a városban, akit zsidónak lehetett nevezni. Négy napig utaztunk vonaton vízzel és kevés étellel. A vagonban több ember meghalt, néhányan megőrül-

⁹ Ugyanott

¹⁰ Kern Erika: i. m. 26–28. old.

¹¹ Respublika 1994. 8. sz. 44. old.